

Hermesowi na terenie Ajnos, to same przekazy literackie i monety dowodzą, że taka świątynia najprawdopodobniej istniała w mieście. Ukazują one też w sposób mniej dosłowny skutki wojen i przemian politycznych, które były stałym elementem starożytnej Grecji. Monety antyczne często można wykorzystać jako źródła uwiarygadniające przekazy pisane. Studia nad monetami danego miasta greckie- go pozwalają na dopowiedzenie nieznanymi wcześniej faktów lub umożliwiają ocenę, w przypadku dwóch sprzecznych wersji przekazów, która jest bardziej prawdopodobna.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Başaran, S. (2002). Enez (Ainos) 2001 Yılı Kazi ve Onarım Çalışmaları. *Anatolian Research*, 16, 59-86.
- [2] Başaran, S. (2017). Ainos: History and Archaeology. *The Cultural Aspects of Rivers. Conference Papers*, 28-45.
- [3] Dan, A., Başaran, S., Bruckner, H., Erkul E., Pint, A., Rabbel, W., Shumilovskikh L., Wilken D., Wun- erlish, T. (2019). Ainos in Thrace: research perspectives in historical geography and geoarchaeology. *Anatolia Antiqua*, 27, 127-144. DOI:10.4000/anatoliaantiqua.882
- [4] Head, B. (1887). *Historia numorum, a manual of Greek numismatics*. Clarendon Press. DOI:10.11588/diglit.45277
- [5] Kallimach z Cyreny (tłum. 2017). *Dzieła poetyckie: T. 2*. Instytut Studiów Klasycznych Śródziemno- morskich i Orientalnych Uniwersytetu Wrocławskiego.
- [6] Metcalf, E. (red.). (2012). *The Oxford handbook of Greek and Roman coinage*. Oxford University Press. DOI:10.1093/oxfordhb/9780195305746.001.0001
- [7] Mielczarek, M. (2006). *Mennictwo starożytnej Grecji: Cz. 1. Mennictwo okresów archaicznego i klasycznego*. Polskie Towarzystwo Numizmatyczne.

PAŃSTWOWE ROZDAWNICTWO ZBOŻA W CESARSTWIE RZYMSKIM. KSZTAŁTOWANIE POSTAW SPOŁECZNYCH W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ IKONOGRAFICZNYCH

Maciej Rząd

Instytut Archeologii, Wydział Nauk Historycznych,
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
ul. Szosa Bydgoska 44/48, 87-100 Toruń
E-mail: maciek.rzad@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8746-5673>

ABSTRAKT

Cel. Celem badań było ukazanie społecznych aspektów systemu państwowego rozdawnictwa zboża w Rzymie – annony – na podstawie analizy źródeł ikonogra- ficznych.

Metoda. Do wykorzystanych metod należą: kwerenda biblioteczna, analiza źró- deł archeologicznych, ikonograficznych (głównie numizmatycznych) i pisanych.

Wyniki. Za pomocą przedstawień ikonograficznych kolejni cesarze chcieli w odpowiedni sposób zaprezentować się poddanym – jako odpowiedzialni, zdol- ni do zapewnienia im wyżywienia patroni, mający błogosławieństwo i przychyl- ność bóstw dających obfitość. Głównym rodzajem zabytków, na których można znaleźć takie wizerunki, są monety, były one bowiem używane przez wszystkich obywateli i dawały możliwość łatwego rozpowszechnienia wymaganego przeka- zu. Znaczenie annony w propagandzie cesarskiej, widoczne na przykładach za- bytków numizmatycznych, dodaje nowych aspektów interpretacyjnych pozosta- łym źródłom ikonograficznym, prezentującym prace związane z przetwórstwem i zarządzaniem zbożem. Analizując przedstawienia czynności takich jak: odmie- rzanie ziarna, wyładunek statków w porcie czy transport zboża Tybrem, należy mieć bowiem na uwadze fakt, że mogą one być nie tylko prostymi ilustracjami działań pojedynczych ludzi lub prywatnych organizacji, lecz również stanowić świadectwo powiązania przedstawionych na nich osób z wielkim, złożonym sys- temem annony.

Wnioski. Źródła ikonograficzne są materialnym dowodem działań władz Ce- sarstwa, mających przynieść określone skutki społeczne, takie jak przekonanie ludu o hojności i opiece władcy oraz wzbudzenie poczucia zależności od panują- cego. Przez porównanie z przekazami pisаныmi umożliwiają pełniejsze zrozumie- nie znaczenia instytucji annony w społeczeństwie rzymskim.

Słowa kluczowe: Cesarstwo Rzymskie, zboże, annona, monety, ikonografia, propaganda

Grain distribution in the Roman Empire. Shaping social attitudes in the light of iconographic sources

ABSTRACT

Aim. A presentation of the social aspects of *Cura Annonae* – the grain distribution system in the city of Rome – based on iconographic sources.

Methods. Library study, analysis of archaeological, iconographic (mainly numismatic) and written sources.

Results. Roman emperors presented themselves in iconographic sources in a special way – they needed to be perceived as responsible patrons, capable of providing food for their citizens, and as being blessed and favoured by the gods of abundance and generosity. The most common category of artefacts containing such images are coins, because they were used every day by every Roman citizen, so the message could spread easily and reach everyone. The significance of *Cura Annonae* in the imperial propaganda is observable on numismatic sources, and it adds new interpretative aspects to all the other iconography, which contains images of grain processing and distribution. When analysing sources showing activities such as measuring grain, unloading ships in a port or transporting grain along the Tiber, one should bear in mind the fact that they may be not only illustrations of the activities of individual people or private organizations, but also a testimony of a connection between them and the great, complex system of *Cura Annonae*.

Conclusions. Iconographic sources are material evidence of the Roman authorities' actions, which were supposed to cause specific social effects. Comparing them with written sources allows us to fully understand the significance and complexity of the institution of *Cura Annonae* in Roman society.

Keywords: Roman Empire, grain, annona, coins, iconography, propaganda

WPROWADZENIE

Niniejszy artykuł dotyczy zagadnienia annony – systemu państwowego rozdawnictwa zboża w starożytnym Rzymie i jego społecznych aspektów, widocznych na przykładzie wybranych źródeł ikonograficznych. Powstał on dzięki badaniom, przeprowadzonym przez autora podczas pisania pracy licencjackiej pt. *Zaopatrzenie Rzymu w zboże w okresie później republiki i wczesnego cesarstwa* (2020), pod kierunkiem dr hab. Ingi Głuszek, prof. UMK, w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jest ona przechowywana w Archiwum Prac Dyplomowych UMK i możliwa do udostępnienia po kontakcie z autorem.

Miasto Rzym, podobnie jak wiele innych ośrodków w basenie Morza Śródziemnego, było zmuszone do importowania zboża z prowincji. Okoliczne, italskie uprawy, od około II w. p.n.e. przestały wystarczać do zaspokojenia potrzeb stolicy (Alföldy, 1991). Zaopatrzenie miasta było na tyle istotną kwestią, że jego organizacja zaczęła być regulowana za pomocą ustawodawstwa. Pierwsze prawa, ustalające działanie państwowego systemu zaopatrzenia i dystrybucji, zostały wprowadzone w 2 połowie I w. p.n.e. Zagadnienie to zostanie krótko opisane w dalszej części artykułu. W prezentowanym tekście skupiono się jednak na okre-

sie cesarstwa, wtedy bowiem w źródłach ikonograficznych najlepiej widoczne jest wykorzystanie zjawiska państwowej dystrybucji zboża jako narzędzia politycznego, propagandowego, mającego wywoływać określone reakcje w społeczeństwie. Zaprezentowane zabytki pochodzą w większości z pierwszych wieków naszej ery, do czasu panowania Septymiusza Sewera (przełom II i III w. n.e.), kiedy to najprawdopodobniej obywatelom Rzymu zamiast zboża zaczęto wydawać mąkę (Taylor, 2010).

ORGANIZACJA PRAWNA SYSTEMU ANNONY – RYS HISTORYCZNY

Jak już wspomniano, historia państwowego rozdawnictwa zboża w Rzymie sięga 2 połowy II w. p.n.e., a konkretnie 123 r. p.n.e., kiedy Gajusz Grakchus wprowadził *lex Sempronia Frumentaria*. Prawo to przyznawało mieszkańcom miasta określoną porcję zboża, nie jest jednak jasne, kto był uprawniony do jego otrzymywania i o jakich dokładnie ilościach mowa (Cristofori, 2002). Ziarno nie było wówczas jeszcze darmowe, sprzedawano je jedynie w cenie obniżonej w stosunku do rynkowej. Według *lex Terentia Cassia* z 73 r. p.n.e. było to 5 modii na osobę, po 6 i 1/3 asa za modius (Erdkamp, 2013). Modius był jednostką miary towarów sypkich, odpowiadającą greckiemu hekteusowi i wynosił niecałe 9 litrów (dokładnie 8,733 litra, za: Wipszycka, 1982). Rewolucja nadeszła w 58 r. p.n.e., kiedy trybun ludowy Klodiusz wprowadził nową ustawę, nazwaną od jego imienia *lex Clodia*. Znosiła ona wszelkie opłaty i wprowadzała darmową dystrybucję zboża w stolicy (Łoposzko, 1954). Doprowadziło to oczywiście do znacznego wzrostu państwowych wydatków. Sytuację tę uregulował dopiero Cezar, przeprowadzając szczegółowy spis obywateli, którym należały się miesięczne racje oraz powołując urząd *aediles cereales*, odpowiedzialny za kwestie takie jak dostawy zboża, jego wydawanie mieszkańcom miasta i regulacje rynku (Aly, 2017; Ruter, 2016). Następca Cezara, August, początkowo nie brał odpowiedzialności za annonę i pozostawił ją w rękach urzędników, jednak wobec kolejnych klęsk głodu i bezradności senatu dokonał wreszcie znaczącej reformy. Od czasu jego panowania bezpośrednią pieczę nad całym systemem sprawował prefekt annony (*praefectus annonae*). Osobiście reprezentował on cesarza, który przejmował całą odpowiedzialność za dostarczenie i dystrybucję zboża w stolicy (Ruter, 2016). To niezwykle ważny moment, od tej pory bowiem zaopatrzenie Rzymu stało się dla kolejnych cesarzy pierwszorzędną kwestią. Brak zboża rodził określone konsekwencje – głód, niezadowolenie czy nawet zamieszki i rozruchy – za które winą miał być odtąd obarczany władca. Z kolei zadbanie o regularne dostawy dawało mu możliwość zaprezentowania się jako odpowiedzialnego, zdolnego do zapewnienia obywatelom wyżywienia patrona.

MONETY JAKO ŚRODKI PRZEKAZU PROPAGANDY CESARSKIEJ

Najważniejszą kategorią źródeł, z których znamy przedstawienia związane z systemem annony, są monety. Należy podkreślić, że w okresie cesarstwa, oprócz funkcji płatniczej, pełniły one również rolę propagandową i stanowiły przekaza-

ważnych informacji. Samo zamieszczenie na awersie głowy lub popiersia panującego miało określony cel – zapoznawało obywateli z jego wizerunkiem, miało w pewien sposób spajać różnorodne kulturowo części imperium, przypominając, że są nierozzerwalnie połączone przez osobę cesarza. Przedstawienie to uzupełniało o obowiązującą tytulaturę. Tytuły Imperatora, Augusta, Ojca Ojczyzny (*Pater Patriae*), Najwyższego Kapłana (*Pontifex Maximus*) czy wzmianki o władzy trybunskiej cesarza (*tribunicia potestas*) przypominały o wszystkich sprawowanych przez władcę funkcjach, o zakresie jego opieki nad społeczeństwem i jego wyjątkowej roli (Kunisz, 1982). Oprócz nich na monetach pojawiały się tytuły związane z militarnymi sukcesami danego cesarza – jego zwycięskie przydomki, pochodzące od nazw pokonanych ludów (*Germanicus*, *Parthicus*, *Sarmaticus* itd.). Głowa władcy na awersie była najczęściej przybrana w wieniec laurowy – symbol zwycięstwa (Kunisz, 1982).

Rewers był miejscem, na którym pojawiało się wiele typów przedstawień. Z punktu widzenia propagandy cesarskiej ważne i bardzo częste były personifikacje cnót i idei, np. pokoju (*Pax*), pobożności (*Pietas*) czy wierności (*Fides*). Wszystkie one odnosiły się do cesarza i jego postępowania, reprezentowały wartości, jakimi kierował się władca (Kunisz, 1982). Do ciekawych przedstawień należą jednak także wizerunki bóstw, odpowiedzialnych za materialne aspekty życia – zestawienie tychże z cesarzem symbolizowało ich opiekę nad nim i podkreślało fakt, że działania władcy dotyczące danej dziedziny życia są konsultowane z określonym bóstwem i przez nie błogosławione.

ANNONA NA RZYMSKICH MONETACH

Do wspomnianych wyżej przedstawień należą wizerunki bogini Annony. Była ona personifikacją systemu państwowego zaopatrzenia i dystrybucji zboża, odpowiedzialną za obfitość i dobrobyt mieszkańców Rzymu. Jej oficjalny, państwowy kult, nieobecny jeszcze w okresie republiki, rozpowszechnił się dopiero w okresie cesarstwa – podkreśla to bliski związek bogini z imperialną propagandą (Ermatinger, 2018). Annona w mennictwie pojawiła się za rządów Nerona jako element tzw. kultu cnót (*Cult of Virtues*), uformowanego po nieudanym spisku Pizona (Rantala, 2016, 2020).

Na monetach jej imię umieszczano najczęściej razem ze skrótem AVG (*Augusti*), co podkreślało więź cesarza z boginią. Czasem przedstawiano ją w towarzystwie Ceres – bogini rolnictwa i urodzaju – taki wizerunek widnieje np. na sestercach Nerona (rys. 1; „Nero 137” za: Sutherland, 1984). Do atrybutów Annony należał przede wszystkim róg obfitości oraz kłosa zboża. Często razem z boginią na monetach pojawiał się modius – naczynie o ściśle określonej pojemności, służące do odmierzania zboża, przyjmujące formę ściętego stożka na trzech nogach (rys. 2, 3; „Marcus Aurelius 142, 125” za: Mattingly, Sydenham, 1930). Znane są również numizmaty z obrazem samego modiusa z wystającymi z niego kłosami, zazwyczaj jest on jednak podpisany ANNONA AVG, co świadczy o jego wyjątkowej funkcji (rys. 4, 5, 6; „Claudius 84” za: Sutherland, 1984; „Hadrian 800” za: Abdy, Mittag, 2020; „Antoninus Pius 62A” za: Mattingly, Sydenham, 1930). Dla Rzymian nie był

on wyłącznie specyficznym typem naczynia, jego przedstawienia symbolizowały instytucję annony i miały nieść ze sobą skojarzenia z systemem darmowej dystrybucji zboża.

Popularne na monetach są również przedstawienia związane z transportem morskim – np. wyłaniający się zza Annony dziób statku, latarnia morska, służące jej za podparcie wiosło sterowe lub kotwica (rys. 7, 8, 9, 10; „Antoninus Pius 162, 757” za: Mattingly, Sydenham, 1930; „Hadrian 160” za: Abdy, Mittag, 2020; „Septimius Severus 107” za: Mattingly, Sydenham, Sutherland, 1986). Wynika to z faktu, że zboże dla Rzymu pochodziło głównie z Egiptu oraz z prowincji Afryki Północnej, czyli obszarów obecnej Tunezji i Algierii (w mniejszym stopniu także z Sycylii). Autorzy antyczni różnie oceniali, które z tych ziem były głównym źródłem pozyskiwania ziarna. Według Józefa Flawiusza transporty z Afryki umożliwiały wyżywienie stolicy przez 2/3 roku, Pliniusz Młodszy natomiast twierdził, że miasto byłoby w stanie utrzymać się korzystając tylko z dostaw egipskich (za: Rickman, 1980; Plin za: Erdkamp, 2013). Niezależnie jednak od konkretnego źródła pochodzenia, powiązanie transportu morskiego ze zbożem na annonę było w społeczeństwie rzymskim bardzo silne. Był to kolejny obszar możliwy do wykorzystania dla cesarskiej propagandy – władca powinien być kojarzony ze skuteczną opieką nad olbrzymią flotą, przewożącą ziarno z dalekich prowincji.

Oprócz wizerunków samej bogini Annony, na monetach umieszczano również przedstawienia scen związanych z rozdawnictwem zboża. Należy do nich *congiarium*, czyli ceremonia obdarowywania obywateli przez cesarza. Podczas niej władca rozdawał mieszkańcom rodzaj specjalnych żetonów, zwanych tesseraami, uprawniających do uczestnictwa w różnych aspektach życia publicznego – umożliwiały m.in. wstęp do cyrków, teatrów czy łaźni (Rickman, 1980). Od czasów Augusta w ramach *congiarium* pojawiły się tzw. *tesserae frumentariae*, dające obywatelowi prawo do odbioru przeznaczonej mu porcji zboża w ramach annony. Na sestercach m.in. Nerona, Trajana czy Kommodusa widoczne jest właśnie rozdawanie tesser podczas *congiarium* (rys. 11, 12; „Nero 102” za: Sutherland, 1984; „Commodus 300a” za: Mattingly, Sydenham, 1930). Martin Beckmann stwierdził ostatnio, że przedmiot widoczny na monetach nie jest tessera, lecz atrybutem obecnej na nich Libertalitas (cnoty łaskawości, patronki wszelkich rozdawnictw i aktów hojności) – podobnie jak modius był atrybutem Annony (Beckmann, 2015). Jest to prawdopodobna hipoteza, zwłaszcza że do naszych czasów nie zachowała się żadna *tessera frumentaria*, nie możemy być więc pewni, jaką przyjmowały one formę, przypuszcza się jedynie, że mogły być wykonane z drewna lub odlewane z metalu (Rickman, 1980). Jednak nawet jeśli przedmiot widoczny na omawianych monetach rzeczywiście nie jest tessera, nie zmienia to zasadniczego celu prezentowania całej ceremonii *congiarium*. Miało ono przypominać ludowi, że to cesarz jest ich dobroczyńcą, a należne im dobra – w tym zboże – zawdzięczają właśnie jemu.

Na przykładzie monet można dostrzec, jak ważną rolę w społeczeństwie rzymskim odgrywała annona. Dla cesarzy kwestia zaopatrzenia miasta w zboże była równoznaczna z zapewnieniem sobie poparcia ludu, dlatego też przywiązywali

tak dużą wagę do odpowiedniego prezentowania swojego wizerunku. Ich celem było wysyłanie obywatelom jasnego przekazu – mieszkańcy Rzymu mieli być stale przekonywani, że władca zapewnia im dobrobyt, zjednując przychylną bóstw zapewniających obfitość. Monety stanowiły najlepszą kategorię przedmiotów do umieszczania takich przedstawień – były bowiem dostępne dla wszystkich obywateli. Każdy mieszkaniec stolicy codziennie ich używał: dokonując licznych transakcji, mógł ciągle przypominać sobie o cesarskiej hojności i opiece. Żądany przekaz był więc łatwo rozpowszechniany i dostępny dla każdego. Jednak oprócz monet również na innych zabytkach były umieszczane przedstawienia, związane z annoną. Pełnienie funkcji publicznych związanych z tą instytucją dodawało prestiżu i znaczenia, co jest widoczne na przykładzie sarkofagu prefekta annony Flawiusza Arabiano (rys. 13). Przedstawia on scenę zaślubin wspomnianego urzędnika, w której oprócz małżonki towarzyszy mu Fortuna Annonaria (jedno z wcieleń Annony, utożsamiane częściowo z boginią Fortuna), Abundantia (cnota obfitości) oraz personifikacje Afryki i Portusu – jednego z głównych źródeł zboża i największego portu Rzymu, w którym przeładowywane było całe ziarno dla miasta (Pekáry, 1999).

PODSUMOWANIE

Oprócz źródeł demonstrujących społeczne aspekty annony i jej wpływ na kształtowanie określonych postaw w społeczeństwie, istnieje ogromna liczba przedstawień ukazujących działanie poszczególnych elementów tego systemu. Znane są liczne mozaiki, płaskorzeźby i malowidła ścienne, dzięki którym można zapoznać się ze szczegółami konstrukcyjnymi statków przewożących zboże, pracą odmierzających je urzędników, procesem przeładunku ziarna w porcie czy transportem rzeczonym Tybrem do Rzymu. Daje to możliwość szczegółowych studiów nad każdym z tych etapów obróbki i zarządzania zbożem – od siewu po dystrybucję w mieście. Wiedza o społecznym znaczeniu annony (dostępna dzięki znajomości i odpowiedniej interpretacji przekazu na monetach) dodaje natomiast tym zabytkom nowych aspektów interpretacyjnych. Dzięki omawianym przedstawieniom bogini Annony, jej atrybutów czy scen takich jak *congiarium*, możemy mieć pewność (potwierdzaną dodatkowo źródłami pisanyymi), że system państwowej dystrybucji i darmowego zaopatrzenia obywateli w zboże w Rzymie był niezwykle istotny, a działania te były rozpoznawalnym dla mieszkańców miasta przejawem cesarskiej opieki nad obywatelami. To daje nam podstawy, by sądzić, że dla Rzymian na przykład relief z łodzią, transportującą towar w górę Tybru, stanowił coś więcej niż zwykłe przedstawienie jednostki rzecznej i jej załogi. Mógł on mówić o zaangażowaniu ukazanych na nim osób w działanie złożonej, rozbudowanej instytucji annony, a co za tym następuje – o ich istotnej funkcji społecznej i związanym z nią prestiżu. Największą wartością wizerunków na monetach jest więc otwierająca się dzięki ich znajomości możliwość szerszej i głębszej interpretacji pozostałych źródeł, dokumentujących działanie systemu annony w Cesarstwie Rzymskim.

ILUSTRACJE

Rysunek 1
Sesterc Nerona, 62-68 r.

Adnotacja: Siedząca bogini Ceres, stojąca Annona. Między nimi modius i róg obfitości.
Źródło: © The Trustees of the British Museum, 354443001, CC BY-NC-SA 4.0

Rysunek 2
Denar Marka Aureliusza, 165 r.

Adnotacja: Bogini Annona w lewej ręce trzymająca róg obfitości, w prawej kłosa zboża nad modiušem.
Źródło: © The Trustees of the British Museum, 665605001, CC BY-NC-SA 4.0

Rysunek 3
Denar Marka Aureliusza, 164-165 r.

Adnotacja: Annona wylewająca zawartość rogu obfitości do stojącego przed nią modiusa.
Źródło: © The Trustees of the British Museum, 665591001, CC BY-NC-SA 4.0

Rysunek 4
Kwadrans Klaudiusza, 41 r.

Adnotacja: Modius na trzech nóżkach.
Źródło: © The Trustees of the British Museum, 636536001, CC BY-NC-SA 4.0

Rysunek 5

Denar Hadriana, 125-128 r.

Adnotacja: Modius z kłosami zboża i główką maku

Źródło: © The Trustees of the British Museum, BY-NC-SA 4.0

Rysunek 6

Denar Antoninusa Piusa, 140-143 r.

Adnotacja: Modius z kłosami zboża główką maku.

Źródło: © Museu de Prehistòria de 677516001, CC València, 37088, CC BY-NC-SA 4.0

Rysunek 7

Denar Antoninusa Piusa, 147-148 r.

Adnotacja: Annona w pozycji stojącej, lewą ręką Wsparta na kotwicy, w prawej trzyma kłosa nad modiusem.

Źródło: © The Trustees of the British Museum, 664807001, CC BY-NC-SA 4.0

Rysunek 8

Sesterc Antoninusa Piusa, 145-161 r.

Adnotacja: Annona trzymająca w lewej ręce wiosło sterowe, a w prawej zwój zboża papirusu lub *tessera frumentaria*. Przed nią modius, za nią fragment latarni morskiej.

Źródło: © The Trustees of the British Museum, 666735001, CC BY-NC-SA 4.0

Rysunek 9

Sesterc Hadriana, 118 r

Adnotacja: Annona z kłosami i rogiem obfitości. Przed nią znajduje się modius, a z prawej strony rufa statku.

Źródło: © The Trustees of the British Museum, 677697001, CC BY-NC-SA 4.0

Rysunek 10

Denar Septymiusza Sewera, 197-198 r.

Adnotacja: Annona z kłosami i rogiem obfitości, opierająca stopę na dziobie wyłania się statku.

Źródło: © The Trustees of the British Museum, 1612993452, CC BY-NC-SA 4.0

Rysunek 11

Sesterc Nerona, 63 r.

Adnotacja: Scena *congiarium*. Cesarz siedzący na tronie, obok stojący prefekt annony, przed nimi urzędnik wręcza obywatelowi prawdopodobnie tesserę. W tle stojąca Libertalitas – uosobienie cnoty łaskawości i hojności.

Źródło: © Kunsthistorisches Museum Wien, Münzkabinett, ID122720, CC BY-NC-SA 3.0 AT

Rysunek 12

Sesterc Kommodusa, 180 r.

Adnotacja: Ceremonia *congiarium*, podobna do scen znanych z sesterców Nerona (por. il. 11).

Źródło: © The Coin Collection of Heinrich Heine Universität Düsseldorf, ID6495, CC BY-NC-SA 3.0 DE

Rysunek 13

Sarkofag prefekta annony Flawiusza Arabiano, ok. 280 r.

Adnotacja: Scena zaślubin prefekta w obecności postaci towarzyszących: 1 – personifikacja Portusu z latarnią morską, 2 – bogini Fortuna Annonaria z wiosem i najprawdopodobniej *tessera frumentaria*, 3 – Abudantia z rogiem obfitości, 4 – personifikacja Afryki z łbem słonia na głowie.

Źródło: © User: Folegandros, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0

BIBLIOGRAFIA

- [1] Abdy, R. A., Mittag, P. F. (2020). *The Roman Imperial Coinage (second edition) Vol. II, Part 3: From AD 117 to AD 138*. Spink.
- [2] Alföldy, G. (1991). *Historia społeczna starożytnego Rzymu*. Kantor Wydawniczy SAWW.
- [3] Aly, S. (2017). The Gracchi and the Era of Grain Reform in Ancient Rome. *Tenor of Our Times*, 6, 10-22.
- [4] Beckmann, M. (2015). The Function of the Attribute of Liberalitas and its use in the Congiarium. *American Journal of Numismatics*, 27, 189-198.
- [5] Cristofori, A. (2002). Grain Distribution in Late Republican Rome. W: H. Jensen (red.), *The Welfare State: Past, Present, Future* (s. 141-153). Edizioni Plus - Pisa University press.
- [6] Erdkamp, P. (2013). The food supply of the capital. W: P. Erdkamp (red.), *The Cambridge Companion to Ancient Rome* (s. 262-277). Cambridge University Pres. DOI: 10.1017/CCO9781139025973.019
- [7] Ermatinger, J. (2018). *The Roman Empire: A Historical Encyclopedia*. ABC-CLIO.
- [8] Gaius Plinius Secundus Minor. (b.d.). *Panegyricus*. Pobrane 15 listopada 2021 z: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>
- [9] Heinrich Heine Universität Düsseldorf. (b.d.). *The Digital Coin Cabinet*. Pobrane 23 marca z: <http://www3.hhu.de/muenzkatalog/ikmk/object?id=ID6495>
- [10] Joseph. (b.d.). Pobrane 15 listopada 2021 z: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>
- [11] Josephus Flavius. (b.d.). *Bellum Judaicum*. Pobrane 15 listopada 2021 z: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>
- [12] Kunisz, A. (1982). Legendy i wyobrażenia na monetach. W: E. Wipszycka (red.), *Vademecum Historiografii Starożytnej Grecji i Rzymu* (tom 1) (s. 285-287). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- [13] Kunsthistorisches Museum Wien. (b.d.). *Münzkabinett Online Catalogue*. Pobrane 23 lutego 2022 z: <https://www.ikmk.at/object?id=ID122720>
- [14] Łoposzko, T. (1954). Zaburzenia plebsu miejskiego w Rzymie w latach pięćdziesiątych p.n.e., *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne*, 9, 85-128.
- [15] Mattingly, H., Sydenham, E. (1930). *The Roman Imperial Coinage, Vol. III, Antoninus Pius to Commodus*. Spink.
- [16] Mattingly, H., Sydenham, E., Sutherland, C. (1986). *The Roman Imperial Coinage, Vol. IV, From Pertinax to Uranius Antoninus*. Spink.
- [17] Museu de Prehistòria de València. (b.d.). *Colección numismática*. Pobrane 23 lutego 2022 z: <http://www.museuprehistoriavalencia.org/nomisma/id/es/37088>
- [18] Pekáry, I. (1999). *Repertorium der hellenistischen und römischen Schiffsdarstellung*. Münster Universität.
- [19] Plin. *Pan.* (b.d.). Pobrane 15 listopada 2021 z: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>
- [20] Rantala, J. (2016). Gods of Cultivation and Food Supply in the Imperial Iconography of Septimius Severus, *COLLeGIUM: Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences*, 20, 64-83.
- [21] Rantala, J. (2020). *The Ludi Saeculares of Septimius Severus. The Ideologies of a New Roman Empire*. Routledge.
- [22] Rickman, G. (1980). *The Corn Supply of Ancient Rome*. Oxford University Press.
- [23] Ruter, J. (2016). The Seed of Principate: Annona and Imperial Politics, *Xavier University Honors Bachelor of Arts*, 18, 1-61.
- [24] Rząd, M. (2020). *Zaopatrzenie Rzymu w zboże w okresie później republiki i wczesnego cesarstwa* (Niepublikowana praca licencjacka). Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Archiwum Prac Dyplomowych UMK.
- [25] Sutherland, C. (1984). *The Roman Imperial Coinage, Vol. I, From 39 BC to AD 69*. Spink.
- [26] Taylor, R. (2010). Bread and water: Septimius Severus and the rise of the curator aquarum et Miniciae. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 55, 199-220.
- [27] The British Museum. (b.d.). Pobrane 23 lutego 2021 z: <https://www.britishmuseum.org/collection>
- [28] Wikimedia Commons (2010). *Sarcophago dell'annona, dalla Via Latina, 270-280 d.C.* <https://commons.wikimedia.org/wiki/File>
- [29] Wipszycka, E. (1982). Metrologia. W: E. Wipszycka (red.), *Vademecum Historiografii Starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 1 (s. 333-344). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.